

IKENGA, kracht van mijn rechterhand

Harrie Leyten

Ter inleiding

In 1961 vertrok ik als missionaris naar Ghana en werkte een aantal jaren onder de Sefwi, een landbouwvolk in het regenwoud. Ik woonde in hun dorpen, sliep in hun huizen en sprak met hen in hun eigen taal. Al doende leerde ik veel van hen, hun opvattingen over goed en kwaad, leven en dood, de relaties tussen man en vrouw, ouders en kinderen. Tegelijk groeide in mezelf de behoefte aan een meer professionele bestudering van Afrikaanse culturen, de overleveringen, de religies. Ik ging sociale antropologie studeren. In die opleiding las ik het boek 'Tribes without Rulers' ('Stammen zonder Leiders') van John Middleton. De auteur beschreef samenlevingen in Afrika die centraal gezag afwezen, zowel op dorpsniveau als in familieverband, en toch soepel functioneerden. Dit was nieuw voor mij en het boeide me. Ik ging me daarin verdiepen en ontdekte, dat het voor Britse koloniale ambtenaren een bijna onbegrijpelijk fenomeen was. Zij kwamen uit een land waarin het centraal gezag van de koningin, hun Queen Victoria, vanzelfsprekend was. Voor Europese christenen was het absolute gezag van God de grondslag van het geloof. Europese kolonialen, maar ook missionarissen en zendelingen hebben veel moeite gedaan om deze 'tribes without rulers' te veranderen naar Europees model. Er werden dorpschefs ('chiefs') aangesteld (tegen de zin van de dorpingen) om de dorpsamenlevingen te besturen en om ook op nationaal niveau een staatsapparaat te ontwikkelen dat vergelijkbaar was met Europa. Missionarissen en zendelingen zochten naar inheemse religieuze aanknopingspunten, waaraan Christelijke opvattingen konden worden gekoppeld. Een medestudent van me, Ben Chukwukere, zelf een Ibo, vertelde mij hoe de samenleving waarin hij opgroeide van oudsher geen centraal gezag accepteerde en dat de peiler van zijn samenleving de individuele kracht van iedere persoon was. Deze persoonlijke kracht noemen de Ibo ikenga, vrij vertaald: de kracht van mijn rechterhand. De master's thesis die ik in 1975 aan dit onderwerp wijdde, is niet gepubliceerd, maar heb ik uitgebreid en verwerkt in mijn proefschrift "From Idol to Art" (2015). In deze studie heb ik geprobeerd aan te geven, hoe Euro-centrisch veel van onze opvattingen over Afrika zijn geweest en nog zijn. Een van deze opvattingen betreft de relatie tussen een individu en de groep waarin hij leeft, zoals bij de Ibo.

In dit artikel ga ik dieper in op ikenga, dat voor de Ibo de kern is van hun opvattingen over de mens in zijn samenleving, over hun relaties met het spirituele, maar ook op de misvattingen van de eerste generaties antropologen en zendelingen die de Ibo hebben bestudeerd en er hun Europese opvattingen aan hebben gekoppeld.

De Ibo

De meest talrijke bevolkingsgroep van zuid oost Nigeria zijn de Ibo. Hun aantal wordt geschat op ruim acht miljoen. Evenals andere volkeren in Afrika hebben de zij ingrijpende veranderingen doorgemaakt in the vorige eeuw. De belangrijkste oorzaken daarvoor waren de kolonisering van de regio en de kerstening van dit volk.

Vóór de komst van de blanken woonden de Ibo in kleine gemeenschappen, die autonoom waren en geen centraal gezag boven zich wilden. De organisatie van de gemeenschap was gebaseerd op culturele en religieuze tradities, waarover oudere mannen beraadslaagden en compromissen sloten. Een besluit kwam tot stand als iedereen overtuigd was. In geval van een plotseling opkomende ramp, zoals een conflict met een ander dorp, een epidemie, of een geval van hekserij, dan werd het gezag van een spontaan opgestane leider, een man met een natuurlijke gave om anderen te leiden, aanvaard. Bewezen leiderschap werd hoog gewaardeerd in de gemeenschap, maar werd niet geïnstitutionaliseerd.

Wanneer een jonge man door zijn familie oud genoeg werd geacht om een gezin te stichten, een eigen huis te bouwen en te huwen, werd van hem verwacht, dat hij zijn mannelijke kracht zou tonen door een andere man (een vreemde) te doden, en te onthoofden. Hij keerde dan terug naar zijn dorp en toonde als bewijs voor zijn heldendaad het afgehouden hoofd en het kapmes waarmee hij de ander had gedood, aan zijn dorpsgenoten. Er werd een groot feest georganiseerd met zang en dans ter ere van de held, die vanaf nu een plaats kreeg tussen de wijze mannen van het dorp om deel te nemen aan de beraadslagingen. Hij werd met bewondering toegezongen door de huwbare meisjes van het dorp, die naar zijn hand dongen. Hij mocht beginnen met het bouwen van een huis.

Het is onzeker, of iedere jonge Ibo vroeger inderdaad een man uit een ander dorp moest doden om zich als volwassene te bewijzen. Er was dan sprake geweest van ontelbare moorden, een genocide. In de mondelinge tradities van de Ibo echter werd deze praktijk voor waar gebeurd aangenomen.

Zodra de nieuwe volwassene zijn huis ging bouwen, bestemde hij een kleine ruimte zonder ramen voor een heiligdom. Hierin zou hij voorwerpen plaatsen om zijn huis, zijn familie en zijn leven te beschermen. Het eerste beeld dat de man liet maken door een ervaren beeldsnijder, was een ikenga beeld. In dit beeld projecteerde hij de prestatie die hij had geleverd door een andere man te doden.

Ikenga

Op afbeelding 1 zien we een ikenga beeld waarin deze projectie duidelijk zichtbaar is. Het beeld toont een man die op een kleine stoel zit. De stoel staat symbool voor de bijeenkomsten van wijze mannen, waaraan hij vanaf nu mag deelnemen (de mannen in deze raad zaten op dergelijke stoelen; vrouwen en kinderen bleven staan of zaten op de grond in aanwezigheid van deze mannen). De man draagt in de rechterhand een kapmes (een machete), waarmee hij de ander heeft gedood en onthoofd. In de linkerhand draagt hij het afgehouden hoofd.

Afb. 1 : ikenga. Ibo, Nigeria. (Foto Museum van Wereldculturen). H. 53 cm.

De man draagt een korte wapenrok, kenmerkend voor de traditionele oorlogsdracht van Ibo mannen. De rok is hier opgetrokken, zodat zijn genitaliën zichtbaar zijn. Dit duidt op een andere verworvenheid: hij heeft zijn viriliteit getoond, hij mag trouwen en een gezin stichten. Op het hoofd zijn twee zware hoorns afgebeeld. Het is niet duidelijk van welk dier deze hoorns zijn. De Ibo zelf zeggen dat het de hoorns zijn van een ram, het dier dat bekend staat om zijn mannelijkheid en zijn agressie. Deze figuur verbeeldt de prestatie die de man heeft geleverd.

Er is geen consensus over de betekenis van het woord ikenga. Volgens sommigen betekent ike hand en verwijst naar de 'goede' hand (d.w.z. naar de rechterhand) waarmee de man een ander heeft gedood. Anderen zoeken de verklaring in de etymologie van het woord, dat bestaat uit twee delen: ike betekent kracht, nga betekent streven naar succes. De Ibo zelf spreken graag over hun ikenga als 'door de kracht van mijn rechterhand heb ik dit bereikt'. Daarmee verwijst de ikenga figuur naar het doden van een andere man als bewijs van zijn volwassenheid, maar tegelijkertijd naar andere prestaties die de man gedurende zijn leven heeft gemaakt.

Zodra zijn huis opgeleverd is, zal hij zijn ikenga beeld in het heiligdom plaatsen. Dit gaat gepaard met rituelen onder leiding van een orakeldeskundige, een dibia, die hem en de toekomstige bewoners zegent en alle goeds toewenst.

Vanaf die dag zal de man iedere ochtend als eerste daad zijn heiligdom betreden, zijn ikenga begroeten en hem vragen wat de nieuwe dag hem zal brengen.

Hij is er van overtuigd, dat ikenga hem op moeilijke momenten in zijn leven te hulp zal komen. Om er zeker van te zijn, dat deze kracht steeds nabij is, werden vroeger miniatuur ikenga beeldjes gemaakt, die gemakkelijker mee te nemen waren als de eigenaar op een lange (en

zeker in die tijd risicovolle) reis ging. Deze ikenga zijn soms alleen te herkennen aan twee uitsteeksels die de ramshoorns verbeelden.

De persoonlijke relatie die een man heeft met zijn ikenga, wordt gevestigd bij het installeren van zijn eerste beeld. Op sommige momenten in het leven van de man wordt deze relatie extra benadrukt. Een dergelijk moment doet zich voor als de man lid wordt van een genootschap en daarin een prestigieuze positie verwerft. Deze positie wordt in het Engels een title genoemd.

Afb. 2 ikenga Ibo, Nigeria. Part. Collectie. H. 93 cm. (Foto J. Leijten)

Het winnen van een title is een persoonlijke prestatie, waarvoor de kandidaat veel geld moet investeren in het fêteren van de medeleden, goodwill moet kweken bij de commissieleden die zijn voordracht moeten bekrachtigen, en tenslotte een groot feest moet organiseren voor het dorp. Ieder genootschap kent verschillende rangen, oplopend in prestige, waarvoor iedere keer weer grote sommen geld moeten worden uitgegeven. Een man, die opklimt in de rangen van het genootschap, kan deze prestaties opnieuw doen uitbeelden in een nieuwe ikenga figuur.

In de ikenga figuur van afb. 2 is opnieuw een prestatie van de eigenaar uitgebeeld. Dit beeld toont een mannelijke figuur, gezeten op een kleine stoel (symbool van de raad van wijze mannen). Ook dit beeld draagt de wapenrok, die de genitaliën van de man zichtbaar laat. De verkleuring van het hout op deze plek geeft de indruk dat iemand (een preutse verzamelaar?) heeft geprobeerd de genitaliën weg te snijden. Het beeld heeft een lange, rechte rug, die de kracht van de man benadrukt. In zijn linkerhand draagt hij een olifantstand, die – gezien de opening opzij – uitgehold is geweest en tot een hoorn gemaakt. Dergelijke hoorns, die een verdragend donker geluid produceren, waren waardigheidstekens voor notabelen van het genootschap. In de linkerhand heeft de man waarschijnlijk een ander waardigheidsteken, een staf, gedragen (deze is afgebroken). Het meest opvallende onderdeel van dit beeld is het hoofddekseel, dat een koloniale tropenhelm voorstelt. Het toont aan, dat de eigenaar van deze ikenga naar school geweest is en met zijn diploma's een baan heeft kunnen krijgen bij de (koloniale) overheid. Zeker als deze baan hem status en verantwoordelijkheid gaf, zoals bijvoorbeeld opzichter bij publieke werken, mocht hij een tropenhelm dragen, het symbool van de Engelse

koloniale gezagdrager.

De tropenhelm in deze ikenga herinnert mij aan een bezoek aan het museum in Enugu (de hoofdstad van de Ibo provincie). Ik kreeg een rondleiding in het depot door een wat oudere man. Hij toonde mij de verzameling ikenga beelden in hun bezit. Een aantal van hen was afgebeeld met een tropenhelm. Ik keek mijn gids aan en vroeg: “ik dacht dat de Ibo een gezegde hebben: ‘Alle ikenga’s hebben hoorns’. Maar deze beelden hebben geen hoorns. Zijn het wel ikenga’s?” De man keerde zich naar mij en antwoordde: “Ja meneer, ook deze ikenga’s hebben hoorns, maar ze zitten verborgen onder de helm”.

Afb. 3 Hoofd van de Ikenga van afb. 2.
(Foto J. Leijten)

Afbeelding 3 toont het hoofd van de ikenga van afbeelding 2. Het gezicht toont de zogenaamde ichi inkepingen. Deze werden in het verleden aangebracht op het gezicht van een man die zijn initiatie procedure succesvol had doorgeemaakt en een hoge ‘title’, die van Nze na Ozo, had verworven in het genootschap waar hij lid van was. Deze scarificaties kwamen vooral voor in het gebied rond de stad Awka-Nri. De ichi traditie is zo goed als geheel uitgestorven.

Het hoofd van dit beeld straalt uit dat de eigenaar een man van aanzien is. De strakke blik, opgeheven kin en gesloten mond lijken aan te tonen dat de man geen tegenspraak zal dulden. Deze kenmerken passen in een patroon dat (met enkele uitzonderingen) in geheel Afrika voorkomt: afbeeldingen van mensen in machtsposities tonen geen emoties, geen empathie, maar een afstandelijke houding. Deze uitstraling wordt wel vergeleken met het Amerikaanse begrip (dat ook populair is in sommige kringen in Europa) van ‘coolness’. Dit begrip geeft aan, dat de persoon ‘in control’ is van een problematische situatie, dat hij kundig is en gezag

heeft, dat hij weet dat hij op moeilijke momenten het hoofd koel zal houden en de juiste beslissingen zal nemen. Het zijn tegelijk eigenschappen die leiders zichzelf graag toedichten.

Een ander moment waarop een ikenga figuur uit het heiligdom wordt gehaald en publiekelijk wordt getoond is na het overlijden van de eigenaar. Voorafgaand aan de teraardebestelling nemen zijn vrouwen en kinderen, zijn familieleden en zijn medeleden in het genootschap afscheid nemen van de overledene met gezangen en toespraken. Dan werd (vroeger) zijn ikenga ritueel gebroken als symbool van het levenseinde, het rechterdeel werd aan de zoon gegeven, het linkerdeel werd weggegooid in het ‘heilige bos’, of vernietigd. Immers, als de man overleden is, heeft ook zijn persoonlijke ikenga geen bestaansrecht meer. Soms kon een beeld van de vernietiging gered worden als het aangekocht werd door een Europese verzamelaar, een koloniaal ambtenaar, missionaris of zendeling. Sinds enkele decennia wordt het beeld overgedragen aan de oudste zoon, die het een plaats kan geven in zijn eigen

heiligdom of er anderszins over kan beschikken. Het komt steeds vaker voor, dat de nazaten het beeld te koop aanbieden.

Invloed van de kolonisatie

Rond 1900 begon de kolonisatie van Nigeria. De Engelsen hanteerden het beginsel van 'Indirect rule'. Dit betekende, dat de verantwoordelijkheid voor de uitvoering van het overheidsbeleid en de wetgeving in handen werd gelegd van plaatselijke 'chiefs', die (zo was de redenering) het vertrouwen genoten van hun volk, waardoor de kolonisatie vreedzaam zou verlopen (in een aantal gevallen is dit een onterechte aanname gebleken). Om dit ook bij de Ibo te bereiken stelde de overheid antropologen aan, die moesten uitzoeken welke de meest efficiënte methode was om zijn gezag te introduceren.

Hun onderzoek wees uit, dat de Ibo geen centraal gezag kenden noch wensten te accepteren. Als kinderen van hun tijd, geboren en getogen in het Engeland van Koningin Victoria, konden deze antropologen (en hun koloniale meesters) zich niet voorstellen, dat er volkeren bestonden, die geen koningschap of ander centraal gezag kenden en hun samenleving toch adequaat wisten te organiseren. Hun adviezen aan de koloniale overheid waren daarom om gevolmachtigde dorpschouwen ('warrant chiefs') aan te stellen. Er kwam veel verzet tegen deze maatregel die de traditionele structuren van de Ibo samenleving verstoortte. Om het verzet te breken en duidelijk te maken wie de baas was, vernietigde het koloniale leger enkele heiligdommen. De wraak van de goden, voorspeld door de plaatselijke bevolking, bleef uit. Men vroeg zich af, wat het geheim was van de blanken dat zij zich ongestraft have en goed van Afrikanen konden toe-eigenen of vernietigen. De sleutel van het geheim werd gezocht in het 'blanke' onderwijs. Schooldiploma's werden de nieuwe symbolen van prestaties, carrière, vooruitgang en modernisering. Een baan bij de koloniale overheid of in het leger werd algemeen beschouwd als een prestatie. Het is dus niet verwonderlijk dat ikenga figuren, die immers de objectificatie waren van iemands prestatie, zo vaak de emblemen van deze koloniale verworvenheden toonden.

Afbeelding 4 toont de ikenga figuur van een man die een hoge positie heeft bekleed in de koloniale overheid. Sommige elementen van het beeld zijn herkenbaar zoals de zittende figuur en de korte wapenrok met daaronder de genitaliën goed zichtbaar. Andere elementen zijn nieuw zoals de parafernalia van zijn functie in de samenleving. Het bont beschilderde beeld houdt in de linkerhand een typisch Engelse paraplu, in zijn rechterhand iets dat lijkt op een spiegel, maar het zou ook een waaier kunnen zijn om zichzelf koelte toe te wuiven. In plaats van de (gebruikelijke) hoorns, is op het hoofd van deze ikenga een tafereel afgebeeld waarin een paard centraal staat. Het dier wordt geleid door twee mannen in uniform met tropenhelmen, en gevolgd door twee politieagenten in het tenue dat in die tijd standaard was voor een bepaald corps. Zeer waarschijnlijk was het paard eigendom van de man die tijdens dienstreizen vergezeld werd door ambtenaren in uniform en lijfwachten.

Ikenga Ibo, Nigeria. (Foto Pitt Rivers Museum), Oxford. H. 59 cm.

Voorwerp-met-kracht

Nadat een beeldsnijder een ikenga figuur had vervaardigd die de 'kracht van de rechterhand' van de opdrachtgever verbeeldde, werd deze in het heiligdom van de huiseigenaar geplaatst en door een dibia (orakeldeskundige) ritueel ingewijd. Vanaf dat moment werd deze ikenga een voorwerp-met-kracht. Ik maak onderscheid tussen een voorwerp dat kracht heeft uit zichzelf en

een voorwerp (in dit geval een houten beeld) dat in wezen hetzelfde blijft, maar waaraan een kracht wordt toegekend door mensen. Een ikenga werd niet beschouwd als een

bovennatuurlijke geest, als een voorwerp met een spirituele kracht uit zichzelf, maar als een voorwerp waaraan een kracht is toegekend tijdens een ritueel, in dit geval de 'kracht van de rechterhand'.

Dit geloof maakt duidelijk, dat een ikenga een persoonlijke bron van kracht is. Het verklaart ook waarom een ikenga na het overlijden van de eigenaar, als de levenskracht uit diens lichaam is weg geëbd, zijn kracht verliest en vernietigd mag worden.

Missionarissen en zendelingen waren naar Afrika gekomen om (in hun terminologie) 'heidenen te bekeren tot het ware geloof'. Eén methode bestond in het zoeken naar Afrikaanse religieuze aanknopingspunten om langs die weg de Christelijke leer te introduceren. Zo zochten zij naar een equivalent van de almachtige Schepper God. De Ibo, echter, die in hun politieke en maatschappelijke structuur geen gezag boven zich duldden, kenden geen begrip van een 'almachtige Schepper'. De onderzoekers van die tijd kozen het veelgehoorde begrip chi, dat zij aan het Christelijk begrip van God gelijk stelden. Echter, voor de Ibo is chi geen God, maar het beginsel van alle zijn. Mens en dier, stenen en planten, het gehele universum bezit chi. In een huwelijk zijn de chi van beide partners met elkaar getrouwd. Chi bepaalt de onderlinge afhankelijkheid tussen mensen, maar ook tussen de mens en zijn voorouders. Om aan te geven dat de gehele wereld deelt in chi wordt gesproken van Chukwu of Chuku, dat 'grote chi' betekent. Toen de zendelingen chi hadden vereenzelvigd met God, was het slechts een kleine stap een pantheon van grotere en kleinere 'goden' te veronderstellen. Op deze wijze werd Ikenga een 'god' (soms geschreven met een kleine g, soms met een hoofdletter G) genoemd. In de oudere literatuur en ook op oudere tekstboordjes in Volkenkundige Musea werd ikenga 'god van oorlog en fortuin' genoemd. Ten onrechte. Ikenga staat voor de waardigheid en de persoonlijke kracht van het individu.

Gebruikte literatuur:

- Basden, G.T. (1921): Among the Ibos of Nigeria. Nonsuch Publishing
- Chukwukere, B. (1971): 'Individualism: an aspect of Igbo Religion'. In: Kroniek van Afrika II (2), pp. 106-112
- Leyten, H. (1975): 'The Cult of the right arm in South East Nigeria' thesis University of Oxford
- Leyten, H. (2015): From Idol to Art. African 'objects-with-power': a challenge for missionaries, anthropologists and museum curators. African Studies Centre, Leiden.
- Meek, G.K. (1937): Law and Authority in a Nigerian Tribe. A Study in indirect rule. Oxford: University Press.
- Middleton, J & D. Tait, eds. (1958) Tribes without Rulers. Studies in African segmentary systems. London. Routledge and Paul.
- Okorochoa, C (1987): The meaning of religious conversion in Africa. The case of the Igbo of Nigeria. Avebury: Aldershot
- Talbot, P.A. (1926): Peoples of Southern Nigeria. Oxford: OUP.
- Uzukwe, E.E. (2012): God, Spirit and Human Wholeness. Pickwick Publications. Eugene, Oregon